

ПАРАХІНА М.Б.

БІЛЬШОВИЦЬКА “ТЕОРІЯ БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР” І ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ 30-60-х РОКІВ ХХ ст.: ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті розглянуто питання засудженої у 1920-х роках “теорії боротьби двох культур”, яка зусиллями сталінського режиму знову відродилася наприкінці 1930-х років.

Формально засуджена й відкинута ще у середині 1920-х років, “теорія боротьби двох культур” зусиллями сталінського режиму “взяла реванш” наприкінці 1930-х років. У постанові Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України” від 20 квітня 1938 р. й постанові РНК УРСР “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР” (29 червня 1938 р.) [13] була задекларована фактична перемога російської мови і культури над українською [26].

Характерно, що після завершення Другої світової війни знову посилювся великодержавний вплив у процесі висвітлення і викладання історії народів СРСР. В історії України, як і в історії інших союзних республік, сталінський термін другої половини 1930-х років - “найменше зло” - поволі поступився місцем поняттю “абсолютне благо” [7]. 24 травня 1945 р. на урочистому прийомі в Кремлі на честь командувачів Червоної армії Й.Сталін виголосив сумнозвісний тост “за здоров’я російського народу”, який, мовляв, здобув “загальне визнання” як “керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни” і є “найвидатнішою нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу” [4].

Теза про “найвидатнішу націю з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу” стала наріжним каменем усієї повоєнної сталінської ідеології й пропаганди. Послідовно виокремлювалася велика роль російського народу як “старшого брата”, вищість (пріоритетність) його культури та науки, що, мовляв, давала можливість прилучитися до найважливіших досягнень світової цивілізації. Відтак входження (по суті насильницьке приєднання) неросійських народів (інородців) до складу Московського царства (Російської імперії) оцінювалося як акт прогресивний.

Особливо несамовітна нова інтерпретація минулого народів СРСР насаджувалася в Україні. Вже через кілька місяців після проголошення тосту “вождем народів” голова Раднаркому УРСР М.Хрущов у промові на урочистостях з нагоди річниці визволення України, не лише підтримав, а й “розвинув” думки Й.Сталіна з цього питання. Зокрема він говорив про “старшинство” російського народу і “братню” допомогу “молодшому” українському народові, а також про непомірну вдячність першому “за його ясний розум, стійкість і терпіння” [16].

З приводу останніх проявів російського великодержавного шовінізму, ініціатором якого виступив Й.Сталін, 18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти УРСР О.Шумський із свого красномірського заслання насмілювався послати до радянського диктатора рішучий лист-протест проти “нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики”, “вихваляння героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова...”. Засланець доводив, що “політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на “старшинстві” одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їх союз і рівність”

[15]. Водночас великодержавно-шовіністичний сплеск у національній політиці Кремля О.Шумський кваліфікував як *“лінію національно-політичної кастрації українського народу, лінію перетворення України в політично-аморфне тіло - Малоросію”* [15].

Протест О.Шумського виявився непоодиноким, однак тоталітарний сталінський режим неухильно проводив свою лінію: системно переглядалися (фальсифікувалися) національні історії народів СРСР, зміщувалися акценти щодо ролі Росії в них. Тим більше, що більшовицька диктатура жорстоко придушувала будь-який спротив, навіть інтелектуальний. В українському спектрі цієї пропагандистської кампанії республіканська номенклатура, принаймні попервах, активно залучала майстрів художнього слова, розраховуючи вочевидь, що засобами красного письменства нові партійні настанови оперативніше й легше *“оволодіють масами”* [3]. Крім того, тоталітарна пропагандистська машина вже в 1930-х роках ледь не стовідсотково підпорядковувала собі діяльність митців - *“інженерів людських душ”*, змусивши їх обслуговувати власні потреби та вподобання.

Прагнення Кремля привласнити києворуську спадщину мало наслідком дуже круті системні заходи щодо інтенсивного нівелювання *“окремішньої”* історії українців. Масштабна ідеологічна робота розгорнулася і навколо *“неправильного”* трактування таких вузлових аспектів вітчизняної історії, як Хмельниччина [5]. Таким чином формувалися засади *“нової”* концепції виникнення та розвитку України й українсько-російських взаємин. Ця ідеологема надовго була канонізована у *“Тезах ЦК КППС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)”*, схвалених 1954 р.

Утім смерть Й.Сталіна й міжособна боротьба за владу у компартійній номенклатурі певною мірою посприяли лібералізації суспільних відносин, пом'якшенню політичної й культурно-національної атмосфери в СРСР. Вища влада офіційно засудила державний терор як одну з форм управління. Першим програму десталінізаційної трансформації життя сформулював, як це не дивно виглядає, один з наближених покійного диктатора, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР Л.Берія. Вже в перші місяці після смерті *“вождя”* він, прагнучи здобути прихильність номенклатури не тільки в центрі, а й на місцях, виступив ініціатором часткового задоволення національних потреб жителів республік, розширення прав союзних і автономних суб'єктів, передачу більшості підприємств у республіканську власність [5; 11].

У травні 1953 р. на засіданні Президії ЦК КППС була розглянута й ухвалена постанова про ситуацію у західноукраїнських областях, підготовлена за відповідним меморандумом Л.Берії. В ній особлива увага зверталася на те, що боротьба з націоналістичним підпіллям не може провадитися винятково масовими репресіями й чекістсько-військовими операціями. *“Моментом істини”* стало з'ясування ситуації у мовно-культурній сфері й суспільно-політичному житті *“національних республік”*, насамперед Української РСР. Виявилось, що *“теорія боротьби двох культур”*, сформульована на той час покійним Д.Лебедем, перетворилася на офіційну домінанту національної політики Кремля у межах усіх регіонів. В Україні це проявлялося в повному переважанні *“російського”* в усіх сферах публічного життя, за незначними винятками, скажімо в літературній сфері.

Щодо цієї ситуації були наведені численні факти на пленумі ЦК Компартії України, який відбувся 2-4 червня 1953 р. На порядку денному поставили лише єдине питання: *“Про постанову ЦК КППС від 26 травня 1953 р. “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.Берія до Президії ЦК КППС”* [25]. Попри заявлену обмежено-регіональну специфіку порядку денного, на пленумі по суті з'ясовувався стан справ у національно-культурній і мовній сфері по всій території республіки.

У своїй доповіді на пленумі секретар ЦК КП України О.Кириченко оприлюднив дуже вагомні факти, що засвідчили в усьому обсязі русифікацію радянської України, яка б тривала й надалі, коли б не “передчасна” смерть Й.Сталіна. Між іншим, у промові зазначено: *“На Президії ЦК КПРС керівниками Партії і Уряду було правильно закинуто нам докір в тому, що їм доводиться доказувати українським товаришам, що на Україні треба говорити українською мовою”* [25] (підкреслення наше. - М.П.). Далі Олексій Іларіонович (перший українець за походженням, який нарешті у червні 1953 р. очолив ЦК Компартії України) наголосив на упослідженому статусі української мови в республіці і навів конкретні приклади, коли *“справедлива вимога того чи іншого працівника про необхідність викладання ряду дисциплін в учбових закладах і читання лекцій для населення українською мовою розцінюється окремими товаришами як прояв українського буржуазного націоналізму. Такий погляд є глибоко помилковим і шкідливим”*.

Також він запропонував запровадити в республіці помірковану програму українізації: *“Нам необхідно провести велику роботу по створенню і перекладу на українську мову підручників для шкіл, вузів, а також по випуску кінофільмів українською мовою. Треба видати в цьому році “Історію Української РСР” і “Історію української літератури” [...]. Також потрібно, щоб вийшов у світ підготовлений Інститутом мовознавства Академії наук республіки 4-томний українсько-російський словник. Це буде сприяти піднесенню культури українського народу”* [25].

Гостро критичним виявився виступ на пленумі заступника голови Ради Міністрів УРСР, офіційного літератора О.Корнійчука. Щоправда, у його промові іноді всупереч правді життя, але відповідно до канонів сталінської пропаганди поєднувалися несумісні речі - наприклад, насильницька русифікація життя республіки й... любов російського народу до української культури: *“Російський народ любить українську літературу, українську мову, пісні. Чому трапилось так, що зараз у нас наша мова не стала державною мовою в нашій республіці. Чому в Раді Міністрів, в Центральному Комітеті, навіть в Академії наук не було чути української мови?”*. Дивувався літератор і тому, що *“переважна більшість лекцій в столичному університеті читається російською мовою”*, а в Києві істотно поменшало українських шкіл [25].

Усунення з усіх посад і арешт Л.Берії, а також захоплення вищої політичної й державної влади М.Хрущовим, певною мірою лібералізувало національну політику Кремля у союзних республіках. На хвилі поміркованої десталінізації, проголошеної XX з'їздом КПРС у лютому 1956 р., спостерігалось ще більше пом'якшення умовній сфері життя республіки, порівняно з попередніми двома роками. Упродовж 1954-1955 рр. побачили світ нові часописи українською мовою - *“Мистецтво”*, *“Фізіологічний журнал”*, *“Прикладна механіка”*, *“Колгоспник України”*, *“Прапор”*, *“Український фізичний журнал”*. В другій половині 1950-х років в УРСР з'явилася низка досить показових україномовних видань. Так, у 1957-1958 рр. були засновані *“Український історичний журнал”*, *“Радянське право”*, *“Народна творчість та етнографія”*, *“Економіка Радянської України”*, *“Радянське літературознавство”*. Створення україномовних технічних й суспільно-політичних журналів стало значним кроком уперед, однак потреб української громадськості повністю задовольнити не могло. Україномовні технічні журнали значно поступалися тиражем російськомовним аналогам. Водночас клопотання вітчизняних науковців про доцільність видання додаткових українських часописів філософського та історико-партійного спрямування залишилися без відповіді [18; 24].

Конкретно новостворений *“Український історичний журнал”* доволі активно висвітлював пожвавлення міжнародних контактів істориків республіки за післясталінської доби. Відображалось це не лише у рубриці *“Хроніка”*, а й у доволі проблемних статтях.

Так, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В.Сарбей (1928-1999) на шпальтах видання видрукував, на наш погляд, аналітико-полемічний матеріал стосовно міжнародних історичних конгресів та участь у них представників *“першої в світі країни соціалізму”*. Однак, ракурс висвітлення теми Віталій Григорович обрав занадто специфічний та однозначний, оскільки розвідка мала майже *“мовознавчу”* назву - *“З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків”* [20].

Починалася вона зі згадки про *“великий російський народ”*, а тому відразу викликала асоціації з подіями *“пізньосталінської доби”*: *“Російська мова за своїм поширенням в усьому світі займає третє місце після англійської і китайської [...] Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М.С.Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння”* [20]. На той час молодий історик, очевидно ще не усвідомлював, що пишатися російськомовною промовою радянського лідера, власне, не було підстав - Микита Сергійович, крім російської, не володів ані англійською, ані будь-якою іншою іноземною мовою.

Публікація В.Сарбея виразно за формою та змістом нагадувала тогочасну редакційну статтю у московській *“Правде”*, навіть завершувалася в такому ж стилі: *“Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави Радянського Уряду товариша М.С.Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій вклад у подальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу”* [20].

Присмак гіркоти від вищезгаданої публікації *“Українського історичного журналу”* посилювався загальним суспільно-політичним і мовно-культурним контекстом кінця 1950-х років. У грудні 1958 р. був прийнятий союзний закон *“Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”*. 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила його республіканський аналог - *“Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”*, де в ст.9 розділу 1 зазначалося: *“Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів”* [2].

Найбільше непорозуміння викликало задеклароване право батьків вирішувати, якою мовою навчатимуться їх діти. Більша частина провідних літераторів України сприйняла це таким чином, що на практиці *“демократичним”* шляхом відбуватиметься посилене русифікація населення республіки. М.Рильський і М.Бажан як представники такої більшості оприлюднили свої погляди на шпальтах *“Правди”* у статті *“В ім'я людини”* (грудень 1958 р.), вважаючи доцільним запровадити обов'язкове вивчення української мови та літератури в *“усіх школах УРСР”*, не віддаючи на довільний розсуд батьків вирішення цього питання. Майстри слова чудово усвідомлювали, що реально цю проблему вирішуватиме місцева партноменклатура, здебільшого зорієнтована на русифікаторські наміри центру.

Зовні віддаючи належне офіційній ідеології з її обов'язковим фіміамом (*“обязательным славословием”*) на адресу *“(великого) русского народа”* та його *“(великої) культуры”*, М.Рильський і М.Бажан, тим не менше, виразно обстоювали право українського народу на повноцінне функціонування його мови на всій території республіки та в усіх навчальних закладах, починаючи з середньої школи: *“Невозможно назвать грамотного украинца, который не знал бы русского языка и не любил бы великой русской литературы. С другой стороны, трудно представить себе человека, живущего на Украине и не знающего языка ее коренного населения, не читающего на этом языке.”*

Ни по каким причинам не может быть отнято у ребенка право изучать русский язык, язык, цементирующий и связывающий все народы его многонационального государства, язык, открывающий человеку неоценимые сокровища русской культуры [...]. Поэтому надо обеспечить во всех школах союзных и автономных республик отличное преподавание русского языка. Одновременно с этим надо обеспечить преподавание языка того народа, к которому ребенок принадлежит или в окружении которого он живет” [19].

Відтак, автори статті наголошували: *“Нам кажется, что единственно правильным решением вопроса об изучении языков в средней школе является решение (если говорить, в частности, о школах Украинской ССР) об обязательном и равноправном изучении и украинского, и русского языков во всех школах УССР. Такое решение будет отвечать принципам ленинской национальной политики. Следовательно, будет и по-настоящему демократическим [...]”* [19] (підкреслення наше. - М.П.). Отже, відомі письменники й провідні функціонери Спілки радянських письменників України однозначно висловилися за відновлення й подальше збереження українсько-російської культурно-мовної рівноваги на теренах УРСР.

Єдиний виняток, на їхню думку, можна було зробити виключно *“для небольшого контингента детей тех семей, которые по обстоятельствам работы вынуждены часто менять место жительства (скажем, семьи военных)”* [19].

Зрештою, українські літератори висловлювали загальновідомі, цілком зрозумілі й абсолютно демократичні речі, що відповідали засадам так званої *“ленінської національної політики”* (й не лише їй). До речі, попередником М.Рильського та М.Бажана у тому ж дискусійному обговоренні на шпальтах *“Правды”* був секретар ЦК КП Азербайджана А.Байрамов, який за десять днів перед тим висловив аналогічну думку: *“Изучение русского языка необходимо во всех национальных школах. Равно и в русских школах, находящихся в национальных республиках, следует ввести изучение языка коренного населения, что позволит еще лучше воспитывать юное поколение на ленинских принципах пролетарского интернационализма”* [1].

Втім кремлівське керівництво цілком *“демократично”* знехтувало думкою *“націоналів”*, провівши *“у радянському порядку”* бажане для себе рішення. У підсумку ухвалення квітневого закону 1959 р. форсувало подальшу русифікацію республіки...

Крім кон'юнктурно-пропагандистського схвалення русифікаторського курсу союзного центру, на прикладі підтримки нав'язування російської як офіційної мови міжнародних конгресів істориків, В.Сарбей у тексті своєї вищезгаданої студії припустився й фактичних неточностей. Зокрема, через або незнання автора, або заборону вищого партійного керівництва, не згадувався у ній такий учасник VI Міжнародного історичного конгресу в Осло 1928 р. як М.І.Яворський (1884/85-1937), який представляв на цьому форумі саме УСРР й уперто завжди розмовляв рідною українською, а при потребі й польською та німецькою мовами. Навряд чи Матвій Іванович підтримав би ідею про утвердження російської як мови міжнародних історичних конгресів [18].

1963 р. у Києві відбулася представницька республіканська конференція з питань культури української мови, в роботі якої брали участь понад 800 учителів, письменників, науковців. У центрі уваги зібрання визначились питання загального стану та статусу української мови в суспільстві. У багатьох виступах засуджувалася ідея та практика двомовності нації (у реаліях республіки - домінуючої й “добровільно обраної” російської та “необов’язкової” й маргіналізованої української), йшлося про необхідність розширення сфери застосування української мови й усунення штучних перешкод для її розвитку. У зверненні до партійно-державного керівництва учасники конференції якраз і порушили питання про наболіле. Зокрема пропонувалося в усіх навчальних закладах УРСР проводити навчання українською мовою; нею ж здійснювати виховну роботу в дошкільних установах, де є діти батьків-українців; запровадити українську мову в усіх установах і підприємствах, на транспорті й торгівлі; забезпечити державною підтримкою (у форматі республіки) прерогативу української мови у видавничій справі й кіновиробництві тощо. Проблеми збереження та розвитку рідної мови широко обговорювалися на шпальтах республіканської періодики [5].

Під тиском ситуації, що склалася на той період, навіть перший секретар ЦК КП України П.Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови, підтримавши низку ініціатив вітчизняної інтелігенції та національно зорієнтованої партноменклатури, спрямованих на розвиток історико-культурної й мовної спадщини (серед них - започатковане 1962 р. 26-томне видання “Історії міст і сіл Української РСР”) [23].

Проте ще наприкінці 1950-х років союзна влада, як зазначалося вище, продовжила форсований курс на русифікацію. Звичним явищем став у республіці так званий білінгвізм або двомовність - практика індивідуального чи колективного використання двох мов у рамках однієї державної або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах. Зрозуміло, в радянській Україні найбільшого поширення набула українсько-російська двомовність.

Виразна тенденція у мовній політиці влади СРСР до закріплення панівної ролі російської мови зумовлювала послідовне обмеження вживання української мови в економіці, суспільно-політичному житті, у сферах освіти, науки й культури. В результаті, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російського населення республіки не володіла (й не бажала через “не резон” опановувати) українською мовою, а близько половини українців, які мешкали у містах, мали лише російськомовні навички спілкування в офіційних сферах, хоча вдома назагал користувалися рідною мовою. Помітні обмеження сфери її функціонування, пропаганда виняткової ролі всього “російського” призводили до закріплення у суспільній свідомості уявлення про нижчу собівартість, “непрестижний” суспільний статус української мови. Отже, двомовність в Україні, на противагу від декларованих у радянській соціолінгвістиці постулатів, мала риси не гармонійності й “добровільності”, а обструкції та диглосії - мовної ситуації з обов’язковим оціночним протиставленням наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: “високого” (в тому числі офіційно-урочистого, літературного), який асоціювався з російською мовою, й “низького” (“простого”, розмовного, “селянсько-мушкетерського”), який зусиллями влади відводився українській мові [23].

Реакцією на русифікаційну політику став рух дисидентів-“шістдесятників”, які, незважаючи на всілякі урядові заборони спромоглися створити та видати в самвидавчима вагомим публіцистичних й наукових праць.

У середині 1960-х років в Україні відбулася чергова хвиля арештів “незгодних” - перша після приходу до влади в СРСР команди Л.Брежнєва (так званий “перший

покіс"). У кінці серпня й на початку вересня 1965 р. заарештовано кілька десятків представників молодшої творчої та наукової інтелігенції, зокрема літературного критика І.Світличного, мистецтвознавця Б.Гориня, художника О.Заливаху, літературознавця М.Косіва та ін. Причини арештів офіційно не повідомлялися громадськості, натомість поширювалися чутки про якесь викрите "націоналістичне підпілля", "антирадянську організацію" тощо. Запити про долю ув'язнених і причини арештів адресували до ЦК Компартії України депутат Верховної Ради СРСР М.Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР А.Малишко та Г.Майборода, група київської інтелігенції (авіаконструктор О.Антонов, кінорежисер С.Параджанов, композитори В.Кирейко та П.Майборода, літератори Л.Серпілін, Ліна Костенко, І.Драч та ін.). У "крайчих" більшовицьких традиціях, відповіді на звернення не давали [9].

Так, у вересні-грудні 1965 р. під впливом недавніх виступів, а потім і арештів дисидентів, літератор І.Дзюба створив знаковий твір - відповідь на проблему тієї доби - "Інтернаціоналізм чи русифікація?" [6]. Праця поширювалася головним чином через самвидав, але, без сумніву, адресувалася насамперед тодішньому керівництву УРСР і СРСР. Він прагнув переконати керівників держави у тому, що вони проводили хибну національну політику, по-фарисейському прикривалися в своїх діях іменем Леніна, а насправді відходили від сформульованих ним принципів у національному питанні. З позиції "розширеного трактування соціалістичного реалізму" І.Дзюба розглянув проблему права націй на самовизначення, доводив, що В.Ленін вкладав у поняття "націоналізм поневоленої нації" позитивний зміст.

Спираючись на доступний фактичний матеріал, автор викривав імперську політику придушення національно-культурних інтересів українців, показав ущемлення їх потреб в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Про це виразно промовляли й назви розділів праці: "Пугало "українського буржуазного націоналізму" і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР"; "Рівність фактична і рівність формальна"; "Українізація та її розгром"; "Русифікація і механізм русифікації"; "Русифікація інших народів та денационалізація суперечать інтересам самого російського народу" та ін. Автор правдиво відобразив реальне становище "рівної серед рівних" України, численні суспільні негаразди, які одні не хотіли помічати, а інші старанно приховували за бравурними маршами й гучними реляціями.

У грудні 1965 р. І.Дзюба надіслав листа на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України П.Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В.Щербицького, долучивши до нього рукопис своєї праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" У листі наголошувалося, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному статусу, що стан української мови і культури викликає глибоке занепокоєння, а тому не можна застосовувати репресії стосовно осіб, які відверто й принципово висловлювали власні погляди, перебуваючи цілком на радянських і соціалістичних позиціях. Наводилися конкретні приклади про покарання людей у вигляді зняття з посад з подальшою заборобою приймати їх на роботу, виключали з партії десятки членів за участь у тих або інших акціях або причетність до них, що одіозно кваліфікувалися як прояв "націоналізму" (а по суті йшлося про прагнення до "національної справедливості", реальної рівності, а то й звичайний інтерес до етнічних проблем, вітчизняної історії тощо) [6].

Працю І.Дзюби відомий український публіцист, представник "розстріляного Відродження" Б.Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління. Вагомість книги зумовила появу спеціальних досліджень інших авторів, які прагнули об'єктивно

осмислити зауваги Івана Михайловича щодо історичного шляху України, пропонували і власне бачення виходу з її складного становища, розв'язання національного питання й українсько-російського мовно-культурного діалогу/суперництва.

Проте, зрозуміло, центральна влада мала достатньо важелів впливу, насамперед репресивний апарат, завдяки якому придушувала зародки опозиційного руху. За *“брежнєвської доби”* й зокрема часів *“маланчуківщини”*, домінування російської мови і культури в УРСР стало ще виразнішим, а статус національного - ще більш упослідженим.

Значної шкоди національній свідомості, історичній пам'яті й гідності українців завдало цілеспрямоване перейменування населених пунктів республіки, *“експансія”* російських або зросійщених власних імен і прізвищ, назв підприємств, вулиць, бульварів, майданів, колгоспів і радгоспів, періодичних видань, видавництв, лікувальних закладів, садів, парків та ін. (м. Кіровоград, м. Первомайськ, завод *“Ленінська кузня”*, численні *“московські”* та *“ленінські”* (*“ленінградські”*) площі й вулиці, злива *“червоногвардійських”* і *“червоноармійських”* найменувань або перейменувань, коли, наприклад, Гончарів записували в паспорті як Гончарових). Лише на Рівненщині (виправлений на російський манер на *“Ровеницину”*) за повоєнний час було перейменовано майже 200 населених пунктів, передусім тих, що нагадували іншомовні (неросійські) впливи чи позначували соціальну нерівність або конфесійну приналежність. Історична пам'ять народів СРСР не повинна була сягати глибше 1917 р., за винятком хіба різного типу *“возз'єднань”* чи *“добровільних входжень”* [5].

Складалося враження, що український народ століттями проживав не на власній землі з її усталеною історичною топонімікою й освяченими традиціями назвами населених пунктів, а на щойно *“возз'єднаній”* або *“визволеній”* території й самим власним існуванням завдячував *“батьківській турботі”* свого *“старшого брата”* - *“великого російського народу”*.

Якось В. Стус у своєму табірному записнику зауважував, що все створене в Україні за останнє шістдесятиріччя, ніби *“поточено бацилою недуги”*: *“Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія - без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиши-Каменського, Антоновича, Грушевського? Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних? [...]”* [22].

Отже, як би там не було, але протягом 30-60-х років ХХ ст. українська радянська культура в СРСР заходами влади продовжувала спрямовуватися у вузьке річище *“малоросійства”*. Все *“національне”* на місцях розглядалося як провінційне й у територіальному, й у духовному вимірах, як своєрідна фольклорна екзотика, анахронізм, що заслуговує лише на поблажливу увагу. Розмови чи дискусії про вітчизняну культуру, якщо й провадилися, то винятково у контексті *“молодшої сестри”*. Партійно-державна політика спрямовувалася на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна й самодостатня, а застосовувалася головним чином *“для домашнього вжитку”* - своєрідне (й необов'язкове) доповнення до серйозної, *“передової”* й високорозвиненої російськомовної культури. Українське населення орієнтували на *“низькі”* жанри й обмежений спектр функціональних стилів, постійно *“опускали”* до рівня етнічно-етнографічного духовно-інтелектуального обширу ХІХ ст. У зв'язку з цим цілеспрямовано й системно виділялися й наголошувалися спільні з російською культурою риси, подібні механізми й стадії розвитку, а також акцентувалася залежність (іноді реальна, але назагал - вигадана) від впливів *“великого брата”*. Водночас завуальовувалися відмінності й характерні особливості, *“відрубність”* за визначенням М. Грушевського, заперечувалися або замовчувалися модерні здобутки доби. Українське *“начало”* розглядалося як

локальний інваріант російського. Саме на таких засадах будувалася теорія української радянської культури й національна політика КПРС-КПУ в *“українському питанні”* [5].

Розпад Радянського Союзу викликав кардинальне переосмислення усіма народами, що входили до його складу, власного історичного місця й ролі в історії. Однак найбільш інтенсивно цей процес відбувався й триває донині у середовищі етнічних росіян. В останні роки існування СРСР й практично увесь пострадянський період у російській періодиці друкувалося (й публікується нині) чимало статей з роздумами про причини занепаду колишньої імперської *“величі”* - байдуже, чи йдеться про Росію Романових, чи про інший *“російський”* (більшовицький) проект - СРСР.

У подібних публікаціях насамперед висувається формула обвинувачення, спрямована проти неросійських національних рухів, так званих *“республіканських націоналізмів”*. У форматі цієї формули йдеться про зниження життєздатності російського етносу, тобто стрімке зменшення його демографічного потенціалу, посилення русофобських настроїв у колишніх *“союзних республіках”* і, нарешті (та найголовніше), втрату росіянами провідної ролі, яку вони, мовляв, відігравали упродовж кількох попередніх століть своєї історії [12].

Поборювання русофобії *“республіканських націоналізмів”* неодмінно переходить у глорифікацію ролі росіян й російської державності в історії інших народів. Відповідно загарбання й колонізація (згідно зі сталінською формулою *“найменшого зла”*) перетворюються на цивілізаторську місію, а заходи мовно-культурної асиміляції/русифікації неросійських народів - на природні тенденції поширення російської мови як мови *“міжнаціонального спілкування”*. Очевидно, таке замилювання власним минулим дозволяє апріорі відкидати будь-які закиди на адресу росіян у політиці національно-колоніального гноблення, доводити, що не вони принижували інших, а, навпаки, принижувалися *“невдячними”* неросійськими народами [10]. Очевидно, що конструювання цієї неоімперської російської ідеології викликає адекватні кроки у відповідь, зокрема, на історіографічному полі, де в окремих наукових публікаціях об'єктивно з'ясовується реальна *“цивілізаційна місія”* російської державності у колишніх *“національних окраїнах”* [17].

До певної міри урівноважує вищезгадані неоімперські російські ідеологічні постулати участь у цій дискусії й радикального демократичного крила російської інтелектуальної еліти, зусиллями якої сформульована парадигма національної переоцінки. Послідовно демократична течія закликає цілковито відмежуватися від імперських традицій, будь-яких спроб реставрації великої держави, претензій на особливий статус серед новоутворених після розпаду СРСР держав, месіанських ілюзій і блукань [8].

Внутрішня російська полеміка щодо майбутнього Росії виявилася актуальною не лише для російської нації, а й для усього російського етносу, що його 25 млн представників опинилися у пострадянських державах. Домінуюче становище попередніх десятиліть звільняло російські діаспори у республіках СРСР від необхідності формувати місцеві російські культури, дозволяючи вдовольнятися перенесенням культурних взірців з *“материкової”* Росії, що стосувалося не лише художньої й літературно-мистецької творчості, а й політичної традиції [12].

В Україні перші спроби переосмислення росіянами власного місця та статусу у республіці були зроблені у перебудовний період - насамперед у відповідь на домагання української інтелектуальної еліти піднести соціальний статус української мови й, відповідно, унормувати безмежну експансію російської мови. Настрої *“українських”* росіян до певної міри відбивала публікація С. Сокурова, згодом одного з лідерів російського національно-культурного руху у Західній Україні. Викладений ним 1988 р.

у львівському часописі “Жовтень” погляд був типовим для тієї частини росіян, які не мали комплексу великодержавності та культуртрегерства. Відповідно з цією типовою позицією визнавався факт маргіналізації українського мовно-культурного середовища в УРСР, однак заперечувалося, що цей занепад викликаний його дискримінованим становищем і цілеспрямованою державною політикою, а експансія російської мови вважалася “природною”. Вони погоджувалися з необхідністю системних заходів, спрямованих на відродження української мови, але робили при цьому наголос на “провині” самих українців і потребі піднесення якості україномовних творів та україномовного навчання, термінології тощо [21].

Таке своєрідне увільнення росіян від відповідальності за руйнування українського мовно-культурного середовища й перекладання відповідальності на самих лише українців було одним з аргументів на користь збереження мовного статус-кво - мовної ситуації у республіці, що існувала на момент розпаду СРСР і вочевидь відповідала інтересам росіян. Прагнення захистити ці інтереси коштом української мови було виразною ознакою зародження в Україні російського етнічного націоналізму [12].

На час розпаду СРСР росіяни в Україні перебували загалом у комфортній ситуації. В першу чергу, за рівнем соціальної престижності. Якщо в усьому зайнятому населенні республіки частка представників розумової праці складала 31,7%, то серед росіян - 38,6%, тоді як серед української більшості (72,7%) населення УРСР - лише 29,4%. Крім того, росіяни звично випереджали українців за питомою вагою репрезентантів елітних соціальних груп - інженерно-технічних фахівців, мистецької інтелігенції тощо. Відсоток росіян серед фахівців і студентів республіки був вищий не лише за аналогічні показники серед усього населення УРСР, а й особливо серед українців [14].

1. Байрамов А. Учитывать национальные особенности республик / А.Байрамов // Правда. - 1958. - 11 декабря. - №345. - С.3.

2. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В.К.Баран, В.М.Даниленко. - К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. - С.131-132. - (Україна крізь віки, т.13).

3. Великий російський народ: [Редакційна] // Літературна газета. - 1950. - 25 травня. - №21(374). - С.1.

4. Выступление товарища И.В.Сталина на приёме в Кремле в честь командующих войсками Красной армии 24 мая 1945 г. // Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - 5-е изд. - М.: Госполитиздат, 1948. - С.196.

5. Гриневич В.А. В апогеї “возз’єднання” // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. - Т.2: Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. - С.498.

6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І.М.Дзюба. - К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. - 276 с.

7. Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950-е гг.) / А.М.Дубровский. - Брянск: Изд-во Брянского гос. ун-та им. акад. И.Г.Петровского, 2005. - С.588-598.

8. Иванова Н. Русский вопрос / Н.Иванова // Знамя. - 1992. - №1. - С.194-197.

9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г.В.Касьянов. - К.: Либідь, 1995. - С.47-64.

10. Козлов В. “Имперская” нация или ущемленная национальность? / В.Козлов // Москва. - 1991. - №1. - С.131-141.

11. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. В.Наумов, Ю.Сигачев. - М.: Международный фонд “Демократия”, 1999. - 512 с. - (Россия. XX век. Документы).

12. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991-1998 рр.) / О.М.Майборода; [Центр досліджень національної безпеки при Національному університеті “Києво-Могилянська академія”]. - К.: НаУКМА, 1999. - С.5.

13. Марчуков А.В. Когда реальность слабее догмы: судьба “теории борьбы двух культур” Дмитрия Лебеда / А.В.Марчуков // Между Москвой, Варшавой и Киевом: К 50-летию проф. М.В.Дмитриева /

- [Центр україністики и белорусистики МГУ; сост. и автор вступительной статьи О.Б.Неменский]. - М.: Центр україністики и белорусистики МГУ, 2008. - С.242.
14. Національний склад населення України. - К., 1991. - Ч.1. - С.136-161.
 15. Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1994. - С.278.
 16. Радянська Україна. - 1945. - 14 жовтня.
 17. Російський імперіалізм: [Збірка статей] / Упор. Тарас Гунчак; пер. з англ. Тараса Цимбала. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2010. - 395 с. - (Актуальні світові дискусії).
 18. Рубльов О.С. "Український історичний журнал": історія офіційна й залашпункова (1957-1988 рр.) / О.С.Рубльов // Український історичний журнал. - 2007. - №6. - С.18-55.
 19. Рылский М. Во имя человека / М.Ф.Рылский, М.П.Бажан // Правда. - 1958. - 22 декабря. - №356. - С.3.
 20. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. - 1960. - №4. - С.140-144.
 21. Сокуров С. Українська мова і ми / Сергій Сокуров // Жовтень. - 1988. - №1. - С.72, 120.
 22. Стус В. З таборового зошита // Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. - Львів, 1994. - Т.4. - С.496.
 23. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26-ти томах / П.Т.Тронько. - Киев: Наукова думка, 1981. - 127 с.
 24. Україна: політична історія. XX - початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін.; редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2007. - С.892.
 25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.1, спр.1121.
 26. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус / Ю.В.Шевельов. - Мюнхен: Сучасність, 1987. - С.189-190.

Парахина М.Б. Большевицкая "теория борьбы двух культур" и исторические реалии 30-60-х годов XX в.: эволюция проблемы

В статье рассмотрены вопросы осужденной в 1920-х годах "теории борьбы двух культур", которая усилиями сталинского режима вновь возродилась в конце 1930-х годов.

Parakhina M.B. Bolshevik "theory of the struggle between two cultures" and historical realities 30-60-ies of XX century: evolution problems

The paper considers the question sentenced in 1920's "theory of the struggle between two cultures" that efforts Stalinist regime again revived at the end of the 1930s.